

ТМ	Г. XXXV	Бр. 4	Стр. 1475-1493	Ниш	октобар - децембар	2011.
----	---------	-------	----------------	-----	--------------------	-------

UDK 331.5(497.11-11/-13)

Прегледни чланак

Примљено: 7. 7. 2011.

Наташа Голубовић

Економски факултет

Срђан Голубовић

Правни факултет

Ниш

ИСКЉУЧЕНОСТ СА ТРЖИШТА РАДА У ЈУЖНОЈ И ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ*

Резиме

Иако социјална искљученост не може да се сведе само на економске факторе, ови фактори несумњиво представљају важну детерминанту социјалне искључености. Они поред сиромаштва обухватају и искљученост са тржишта рада. Запослење је за појединца веома важно, не само зато што обезбеђује примања, већ и зато што тржиште рада представља простор на коме се одвијају друштвене интеракције. Стога искљученост са тржишта рада може лако да подстакне друге облике социјалне искључености – сиромаштво и друштвену изолацију. Имајући у виду просторни аспект социјалне искључености, односно чињеницу да су социјално искључени често концентрисани у одређеним деловима земље, циљ овог рада је да сагледа размере искључености са тржишта рада у региону Јужне и Источне Србије, који по многим параметрима представља најмање развијени регион Србије.

Кључне речи: социјална искљученост, незапосленост, депривација, Јужна и Источна Србија

natasa.golubovic@eknfak.ni.ac.rs

* Припремљено у оквиру пројекта *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије* (179013), који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство просвете и науке РС.

УВОД

Запосленост је важна одредница не само материјалног положаја појединаца, већ и квалитета његовог живота и учешћа у економским, политичким и друштвеним токовима. Из тог угла гледано, губитак посла узрокује проблеме у свим сферама живота човека. Незапосленост, пре свега, смањује ресурсе којима располаже појединац, онемогућава приступ информацијама и ресурсима који су иначе доступни кроз друштвене мреже и умањује могућност проналазка новог посла. Група незапослених социјално је искључена по основу недостатка ресурса (зарада), немогућности приступа ресурсима, институцијама и процесима и по основу немогућности обнављања ресурса. Незапосленост, посебно ако је дуготрајна, утиче на слабљење радних вештина и способности, смањење животног стандарда, отежава поновно запошљавање и узрокује повлачење из друштвеног, културног и политичког живота. Зато не изненађује чињеница да је Европска Унија 2010. годину прогласила “годином борбе против сиромаштва и социјалне искључености”. Још једна важна карактеристика феномена социјалне искључености је да нису само појединци искључени већ да то могу бити и читаве друштвене групе. Често се дешава да су они који су социјално искључени концентрисани у одређеним деловима земље, што указује на просторни аспект социјалне искључености. Перцепција ових крајева као стагнирајућих може додатно да допринесе процесима социјалног искључивања. Имајући у виду напред речено, циљ овог рада је да сагледа размере искључености са тржишта рада у региону Јужне и Источне Србије, који по многим параметрима представља најмање развијени регион Србије. На крају рада, у виду закључних разматрања, дате су препоруке у вези са мерама економске политике, неопходним за смањење степена социјалне искључености.

СОЦИЈАЛНА ИСКЉУЧЕНОСТ КАО ВИШЕДИМЕНЗИОНАЛНИ ФЕНОМЕН

Иако се историјски корени концепта социјалне искључености могу пронаћи још у делима старогрчког филозофа Аристотела, нема сумње да се детаљно истраживање овог феномена везује за период од 1970-тих наовамо (Sen 2000). Израз „социјална искљученост“ први је 1974. године употребио Рене Леноа (Lenoir 1974), тадашњи државни секретар за социјална питања у влади Жака Ширака, за означавање оних категорија људи који нису обухваћени системом социјалне заштите и отуда перципирани као “социјални проблеми” – ментално и физички хендикепирани појединци, старији, злостављана деца, зависници од дроге, појединци склони самобиству, старији инва-

лиди, делинквенти, самохрани родитељи, људи са друштвених маргина и остали “социјално неприлагођени” појединци (Silver 1994, 63).

Идеја социјалне искључености релативно је брзо прихваћена у Западној Европи, где је раст интересовања за овај феномен био у тесној вези са растом стопе незапослености, имиграције и смањивањем функција тзв. државе благостања. У периоду између конципирања и примене II (1975-1980) и III Програма борбе против сиромаштва (1990-1994), акценат је пребачен са сиромаштва на социјалну искљученост. Споразуми из Мастрихта и Амстердама, који укључују обавезу борбе против социјалне искључености, указују на значај који се овом проблему придаје у ЕУ.

Раст популарности концепта социјалне искључености везује се за чињеницу да је концепт „искључености“ политички прихватљивији од „сиромаштва“ (Room 1995, 3). Према Естивилу (Estivill 2003, 21), усредсређеност на сиромаштво неминовно покреће политички осетљива питања у вези са расподелом богатства у друштву. Уз то, уколико као кључни друштвени проблем означимо сиромаштво, доводе се у питање одређени конституционални принципи, као и теоријски модели који наглашавају позитивне ефекте привредног раста на животни стандард и смањење сиромаштва. Повећање стопе сиромаштва поткопава позиције политичара и утиче на раст скептицизма у вези са ефикасношћу предложених економско-политичких мера. Са друге стране, инсистирање на повећању степена социјалне укључености не изазива бојазан и негативне конотације, а политички је прихватљиво за већину у друштву.

Упоредо са растом популарности концепта, приметно је да су значења која су му приписивана мењана и прилагођавана како би одразила специфичност политичког, историјског и културног миљеа у различитим земљама.

„Искљученост’ није концепт укорењен у друштвеним наукама, већ празна кутија коју је француска држава дала друштвеним наукама крајем 1980-тих, као предмет проучавања...Та празна кутија у међувремену је попуњена бројним странама, расправама и сликама, који су у различитом степену академски, популарни, оригинални и драгоцени (Murard 2002, 41).“

Нагласак на различитим појавама и процесима резултирао је и различитим економско-политичким препорукама у вези са мерама усмереним на ублажавање проблема социјалне искључености.

Заједничка нит која се провлачи кроз већину дефиниција социјалне искључености је да се ради о вишедимензионалном, динамичком и релационом феномену. Полазећи од тога, Ром (Room 1995; 2000) је дао дефиницију социјалне искључености која укључује пет елемената: 1) социјална искљученост представља вишедимензионални феномен; 2) односи се на динамичке процесе у друштву; 3) ради се како о релационом, тако и о проблему расподеле; 4) односи се на

колективитете, а не на појединце и домаћинства; и 5) указује на кидање друштвених веза.

Кључне компоненте процеса социјалног искључивања су незапосленост, сиромаштво и друштвена изолација. Поменуте компоненте тесно су међусобно повезане, при чему свака од њих може да утиче на продубљивање оне друге, тако да можемо говорити и о њиховом синергијском ефекту. Често се истиче да је примарни фактор у процесу маргинализације појединаца на тржишту рада незапосленост, пре свега дугорочна незапосленост. Незапосленост утиче на пад животног стандарда и доприноси осиромашењу, што умањује расположиве ресурсе за одржавање и усавршавање вештина и способности и онемогућава партиципирање у друштвеним активностима. Одсуство информација и искљученост из друштвених мрежа значајно умањује могућност поновног упошљавања. Формира се својеврсни зачарани круг социјалне искључености, из којег појединци тешко проналазе пут. Даље, социјална искљученост је релациони феномен. Не можемо рећи да је појединац социјално искључен посматрајући само његову позицију у друштву. Неопходно је узети у обзир и положај других у циљу правилне употребе критеријума искључености. Врло често је искљученост пре одлика групе него појединаца. Често дешава да су искључени појединци концентрисани у одређеним деловима земље, што указује на значај просторног аспекта искључености. Перцепција ових крајева као стагнирајућих може додатно да допринесе процесима искључивања. С једне стране, може да се догоди да ове области постану економско-политички приоритети, као што могу да постану и места која предузетници избегавају. С друге стране, усредсређеност на просторни аспект искључености може да доведе до тога да велики број социјално искључених појединаца широм земље остане „непримећен“. Одређене области могу да постану искључене не само због концентрације социјално искључених појединаца и домаћинстава већ и због природе саме области. На пример, географски изоловане руралне области или области које зависе од активности у грани која стагнира, могу такође да се нађу у неповољном положају.

У индустријализованим земљама, искљученост се повезује са дугорочном незапосленошћу, губитком примања и прекидом друштвених веза који су тиме узроковани. У земљама у развоју и земљама у транзицији, социјална искљученост повезује се са процесом изградње тржишта рада, али и са реализацијом основних грађанских и политичких права (Gore and Figueiredo 1997, 9). Релевантност овог концепта за економски неразвијене земље доводи се у питање будући да многе дефиниције социјалне искључености узимају здраво за готово ефикасно управљање, државу благостања и оформљену институционалну инфраструктуру. Тако је на *Форуму о социјалној искључено-*

сти, организованом од стране Међународног института за проучавање питања рада (*International Institute for Labour Studies – ILS*) 1996. године, који је окупио теоретичаре из друштвених наука, представнике држава и међународних организација, изражена бојазан у вези са политичким и идеолошким импликацијама све већег значаја концепта социјалне искључености у развојној политици. Потенцијална опасност у вези са применом овог концепта састоји се у томе што се социјална искљученост политички злоупотребљава како би се

„реално, изворно, непријатно сиромаштво“ учинило невидљивим стављањем под кишобран социјалне искључености. У постколонијалном периоду, истичу Гор и Фигуеро ... „искљученост представља завесу која прикрива проблеме депривације ... Важно је да социјална искљученост не постане 'етикета' која се користи да сиромашне означи одговорним за своје стање, као што се десило са концептом 'поткласе' (*underclass*) у САД (Gore and Figueiredo 1997, 44).“

И поред наведених критика, концепт социјалне искључености сматра се концептом који има велики потенцијал, посебно у разумевању политике економског раста. Аналитички потенцијал овог концепта сажето је исказан у следећој констатацији: Анализа социјалне искључености комплементарна је са традиционалном анализом сиромаштва зато што указује на вишедимензионалне аспекте депривације и њихову међузависност, динамику процеса депривације, процес осиромашења, улогу институција и права у генерисању (или ублажавању) депривације у процесу економског раста (ILLS 1998). Овај концепт пружа нови угао гледања на природу, узроке и последице сиромаштва, депривације и дискриминације. Усредсређивањем на процесе који узрокују неједнакост, асиметрије моћи, актере који су основи процеса искључености, вишедимензионалност концепта и међузависност различитих форми депривације, истраживања у овој области пружају плодну основу за конципирање ефикаснијих политика и предузимање адекватних мера.

АКТИВНА И ПАСИВНА СОЦИЈАЛНА ИСКЉУЧЕНОСТ

Популарност концепта социјалне искључености једним делом је последица успона неолибералне идеологије и индивидуализма током 1970-тих и чињенице да је концепт „искључености“ политички прихватљивији од „сиромаштва“ (Room 1995, 3). У том контексту треба гледати на упозорења да се концепт социјалне искључености може користити као параван за прикривање екстремног сиромаштва и начин за етикетирање сиромашних као једино одговорних за положај у којем су се нашли. Индивидуалистичко објашњење сиромаштва и социјалне искључености може се сажети у тврдњи да појединци постају и остају социјално искључени због одређених индивиду-

алних карактеристика. То могу бити природне карактеристике попут пола и расе, али и стечене карактеристике попут образовања, занимања или брачног статуса. Појединци приближних карактеристика имају сличну позицију унутар друштвене структуре. Приступ који се усредсређује на индивидуалне атрибуте у објашњењу сиромаштва и искључености у први план истиче два фактора: индивидуалне когнитивне могућности и индивидуалне ставове и понашање. Интелигенција се наслеђује, а неравномерно је распоређена у популацији. Отуда, неједнакост може да се објасни разликама у когнитивним капацитетима. Још једно тумачење засновано на индивидуализму је да су сиромаштво и искљученост узроковани ограниченим људским капиталом. Људи постају сиромашни јер им недостају образовање, обука, радне вештине и слично. (Jennings 1999). Они нису нужно мање интелигентни од других, али њихове личне вештине чине их мање атрактивним на тржишту рада и стога економски мање мобилним. Зато људи са нижим нивоом образовања, ограниченим радним искуством и нестабилним везама на тржишту рада, имају веће шансе да буду социјално искључени и сиромашни. Индивидуалистичко објашњење социјалне искључености покреће и питање личне одговорности, будући да социјална искљученост може да буде последица одлуке појединаца. Они могу да донесу одлуку да напусте школовање, дају отказ и постану економски неактивни или да не гласају на изборима.

Још једна варијанта индивидуалистичког објашњења у вези је са концептом културе сиромаштва (*poverty culture*). Проучавајући сиромаштво у Мексику, Њу Јорку и Порто Рику, Луис (Lewis 1968) је истакао постојање готово универзалне културе међу сиромашнима; културе коју карактерише скуп стабилних ставова и поступака. Као резултат преноса тих ставова и поступака из генерације у генерацију, сиромашни упадају у замку сиромаштва. Чак и онда када се отклоне првобитни узроци сиромаштва, они и даље остају сиромашни. Ова категорија људи развија специфичну културу која доприноси одржавању и репродуковању њихове неповољне позиције у друштву. Култура сиромаштва обликује се превасходно унутар породице, али и у локалним заједницама или другим друштвеним односима. Заговорници културног детерминизма истичу да појединци остају заробљени у сиромаштву због јединствене и маладаптивне културе (Marks 1999, 448). У својој најнегативнијој форми, у политичкој реторици, схватање културе сиромаштва интерпретира се као позиција на дну друштвене лествице узрокована лењошћу и недовољном компетенцијом.

Социјална искљученост је, међутим, чешће резултат деловања фактора који су ван контроле појединаца. На пример, банке могу да одбију да одобре платне или кредитне картице одређеним појединцима, осигуравајуће компаније могу одбити захтев за осигурањем

појединаца, полазећи од њихове прошлости и порекла и слично. Радник који у старијој доби остане без посла тешко да ће пронаћи нови посао. Зато при разматрању феномена социјалне искључености морамо бити свесни интеракције између појединаца и његове одговорности, с једне стране и улоге друштвених фактора у детерминисању услова у којима егзистирају појединци, с друге стране.

Насупрот индивидуалистичком, структуралистичко објашњење полази од структурних фактора као правог узрока сиромаштва и искључености. Сиромаштво и искљученост објашњавају се структурним факторима, попут карактеристика социјалне и политике тржишта рада, карактеристикама модерног, индивидуалистичког друштва или логиком функционисања капиталистичке привреде. У неким случајевима, структурни фактори који одржавају или продукују сиромаштво и искљученост сматрају се факторима који су ван ефективне контроле. У другим случајевима, сиромаштво и искљученост сматрају се резултатом процеса који су контролисани од стране одређених група у друштву.

Концепт социјалне искључености води нас даље од простог описивања депривације и усмерава нашу пажњу на процесе и институције који су у основи депривације. То значи да је реч о друштвеном а не индивидуалном проблему, што је у супротности са дугогодишњим схватањем маргинализације као проблема изолованих, дисфункционалних појединаца. Узроци искључености су глобалне а не локалне природе. Мислимо ту на утицај брзих промена на тржишту рада, смањења удела индустрије у раста учешћа фрагментираних сектора услуга, раста структурне незапослености и слично. Ради се о системском проблему који има глобални карактер с аспекта узрока, а локални с аспекта последица (Вурне 1999).

Најчешће се истичу следећи видови социјалне искључености: сиромаштво, односно недостатак одговарајућих ресурса (низак доходак или одсуство било каквих примања), искљученост са тржишта рада и одсуство друштвене партиципације.

ИСКЉУЧЕНОСТ СА ТРЖИШТА РАДА КАО ОБЛИК СОЦИЈАЛНЕ ИСКЉУЧЕНОСТИ

Будући да је незапосленост често иницијални окидач који утиче на развој различитих облика депривације, искљученост са тржишта рада сматра се врло важном димензијом социјалне искључености. Јасно је да губитак посла означава и губитак економске сигурности коју обезбеђује зарада. Међутим, негативни ефекти незапослености нису ограничени само на губитак дохотка. Изгубљена зарада услед незапослености може се једним делом надокнадити кроз социјална давања, али она не могу да компензирају друге губитке повеза-

не са незапосленошћу. Губитком посла незапослени бивају лишени могућности да уче кроз посао, што води депресијацији њихових вештина. Ту треба додати и губитак осећаја контроле над сопственим животом услед губитка посла. Сматра се да партиципација на тржишту рада ојачава самопоштовање, будући да се ради о активностима које друштво вреднује. Штавише, многе студије показале су да незапосленост може да узрокује психолошке проблеме, а висока стопа незапослености често је повезана са високом стопом самоубиства. Незапосленост повећава учесталост разних болести, што такође може да утиче на степен социјалне искључености. Партиципација на тржишту рада утиче и на односе које појединац успоставља са другима. Незапосленост може да поремети породичне и друштвене везе (Paugam 1995) и да лиши појединца могућности да успостави друштвене везе на послу. Даље, дугорочна незапосленост смањује могућност налажења новог посла. Послодавци се тешко одлучују да запосле некога ко је дуго без посла јер се дугорочна незапосленост негативно одражава на вештине и мотивацију појединца. Запосленост значи могућност да се учи кроз рад и повећава самопоштовање и мотивисаност појединца. Обесхрабреност узрокована незапосленошћу може да доведе до слабљења мотивације и да дугорочно незапослене учини веома пасивним.

Несумњиво је да је за појединца запослење веома важно, не само зато што обезбеђује примања, већ и зато што тржиште рада представља веома важан простор на коме се одвијају друштвене интеракције. Стога искљученост са тржишта рада лако може да подстакне друге облике социјалне искључености – сиромаштво и искљученост из друштвених односа. Ризик искључивања расте са дужином незапослености. Дуготрајна незапосленост често је праћена растом сиромаштва и друштвене изолованости, смањују се ресурси које појединац може да искористи за побољшање својих вештина и знања, чиме се умањује могућност проналаска новог посла. Уколико је дугорочна незапосленост праћена растом друштвене изолације, долази до смањења подршке друштва, посебно директне подршке других појединаца. Појединац може да постане обесхрабрен и да престане да тражи нови посао. Дугорочна незапосленост, сиромаштво и друштвена изолација умањују могућност проналаска новог посла, што може поткопати самопоуздање и умањити мотивисаност појединца.

Извештај ЕУ о расту, конкурентности и запослености из 1994. године потенцира отварање нових радних места као неопходан предуслов за обезбеђење будућности нових генерација и стварање услова за њихово партиципирање у економској и друштвеној сфери (European Commission 1994, 3). Поставља се, међутим, питање да ли раст запослености аутоматски имплицира и раст социјалне укључености. Запошљавање ствара услове за смањење социјалне искључе-

ности, али не гарантује социјално укључивање. Одговор на ово питање зависи од разлога који доводе до незапослености и форме раста запослености. Уколико је незапосленост последица недовољне агрегатне тражње или технолошких промена, она код радника који остају без посла изазива осећај беспомоћности и губитка контроле над сопственим животом. Можемо да претпоставимо да смањење ове „невољне“ незапослености омогућава поновно успостављање те контроле. Уколико је незапосленост последица активности радничких синдиката и раста минималне зараде који је већи од раста продуктивности рада, ситуација је другачија. Овде је кључно питање природе раста запослености која је резултат политике усмерене на подстицање запослености (на пример, путем смањења зарада и накнада за случај незапослености). Често су новоотворена радна места везана за повремене и несигурне послове. Док такозвани „стандардни“ послови пружају перспективу сталне запослености, усавршавања и напредовања, „маргинални“ пословима недостаје један или више наведених атрибута. Маргинални послови често су и слабије плаћени. У овом контексту, релативност концепта социјалне искључености постаје очигледна. Наиме, уколико је раст запослености остварен на штету ширења јаза између оних који су на дну доходне скале и просека за привреду, то свакако неће допринети смањењу социјалне искључености. Могуће је и да нови послови буду маргинални, али да пружају неку перспективу, што нас доводи до динамичке димензије социјалне искључености. Веома је важно да ли су нови послови „одскочна даска“ ка сталној запослености, или појединци трајно остају заробљени на лоше плаћеним и несигурним радним местима, што повећава ризик незапослености. Људи могу остати социјално искључени иако раде. Истраживања о сегментацији тржишта рада показала су да неке групе појединаца остају заробљене у сегментима тржишта рада које карактеришу несигурни, лоше плаћени послови за које нису потребне квалификације (*low-skilled jobs*). С једне стране имамо „лошије“ послове до којих се лакше долази, али где је концентрисано сиромаштво, и „добре“ послове где је приступ ограничен, а који обезбеђују већи степен сигурности и прихватљиве радне услове. Одатле произилази да постоје различити нивои искључености тако да је могуће бити укључен на тржиште рада а у исто време искључен са оног сегмента тржишта рада који карактеришу „добри“ послови. Сегментација тржишта рада одвија се око лако уочљивих група (углавном на основу пола, расе и националности), тако да је искљученост на тржишту рада повезана са осталим формама социјалне искључености.

Према томе, веза између запослености и социјалне искључености је веома сложена. Отварање нових радних места може да допринесе смањењу социјалне искључености, али успех зависи од природе

нових послова. Кључна питања која се с тим у вези постављају су следећа: да ли нови послови омогућују повратак осећаја контроле, да ли обезбеђују прихватљив статус запосленима, да ли пружају неку перспективу и слично.

ИНДИКАТОРИ ИСКЉУЧЕНОСТИ СА ТРЖИШТА РАДА

У циљу праћења социјалне искључености у ЕУ, у белгијском граду Лакену је 2001. године дефинисан скуп од 18 статистичких показатеља. Помоћу ових показатеља прати се стање социјалне искључености у четири димензије: финансијско сиромаштво, запосленост, здравље и образовање. Поменути скуп састојао се од 10 примарних и 8 секундарних показатеља. У циљу унапређења система за праћење стања социјалне искључености, након дефинисања започео је рад на усавршавању и доради почетне листе показатеља. Већ 2003. године, ревидирана листа састојала се од 21 показатеља (12 примарних и 9 секундарних). Последња ревизија, спроведена 2009. године, резултирала је увођењем додатних показатеља, а посебан напредак остварен је на пољу немонетарних показатеља (усвајање показатеља материјалне депривације и становања).

Када је у питању искљученост са тржишта рада, у ЕУ се користе три примарна и два секундарна показатеља, који су хармонизовани на нивоу ЕУ. Ови показатељи допуњени су листом национално специфичних показатеља, који су веома важни за додатну интерпретацију примарних и секундарних показатеља и омогућавају земљи да прати неке од специфичних феномена искључености са тржишта рада у датом контексту. Национално специфични показатељи нису хармонизовани на нивоу земаља чланица ЕУ.

У табели 1 дат је преглед примарних, секундарних и национално специфичних показатеља, преко којих се у Србији прати искљученост са тржишта рада. *Анкета о радној снази* омогућује да се прикупи већина потребних података, али на пример недостају подаци за стопу запослености према најчешћем статусу активности у последњој години, радни интензитет домаћинства и учешће дугорочно неформално запослених у укупном броју незапослених. Долазак до тачних и квалитетних закључака о стању и променама у области искључености са тржишта рада, захтева да се у довољно дугом периоду прате промене у овом сегменту. Постојећи извори података, међутим, не омогућавају израчунавање неопходних показатеља у дужем временском периоду. Такође, за одређене показатеље детаљније рашчлањивање података није могуће. Приоритет када је у питању унапређење система за праћење социјалне искључености у Србији уопште, а посебно на тржишту рада, је усавршавање статистичких инструмената за праћење стања социјалне искључености у циљу по-

бољшања тачности и упоредивости података за нашу земљу са осталим европским земљама, посебно земљама ЕУ.

Табела 1 Показатељи искључености са тржишта рада

<i>Примарни показатељи</i>
<ul style="list-style-type: none"> • Регионална кохезија (кофицијент варијације стопа запослености између региона републике Србије) • Стопа дугорочне незапослености (удео лица незапослених 12 и више месеци у укупној активној популацији старости 15-64 године) • Лица која живе у домаћинствима без запослених
<i>Секундарни показатељи</i>
<ul style="list-style-type: none"> • Удео дугорочно незапослених у укупном броју незапослених • Стопа веома дуге незапослености
<i>Национално специфични показатељи</i>
<ul style="list-style-type: none"> • Стопа активности (удео запосленог и незапосленог становништва у становништву радног узраста 15-64 године) • Стопа запослености (удео запослених лица у становништву радног узраста 15-64 године) • Структура запослености према професионалном статусу • Стопа запослености према најчешћем статусу активности у последњој години • Учешће запослених са мање од 15 радних часова недељно • Радни интензитет домаћинства (однос укупног броја месеци које су чланови домаћинства у радном узрасту провели у статусу запослености у току претходне године и броја месеци које су исти чланови теоријски могли да проведу у статусу запослености) • Учешће неформално запослених (рад “на црно”) • Учешће дугорочне неформалне запослености (учешће неформално запослених који се у том статусу налазе две године и дуже) • Секторска структура запослености • Стопа незапослености • Учешће незапослених који су одустали од тражења посла • Учешће незапослених који нису пријављени на евиденцију НСЗ-а • Учешће у програмима активног запошљавања • Број одобрених кредита за покретање сопственог посла (<i>start-up</i>)

Извор: *Праћење социјалне укључености у Србији, преглед и тренутно стање социјалне укључености у Србији на основу праћења европских и националних показатеља*, Београд: Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва и Републички завод за статистику, јул 2010.

*РАЗМЕРЕ ИСКЉУЧЕНОСТИ СА ТРЖИШТА РАДА У
ЛУЖНОЈ И ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ*

Имајући у виду негативне ефекте искључености са тржишта рада, примена мера у циљу укључивања што већег броја радно способних у активно становништво (радну снагу) представља један од важнијих циљева економске политике сваке земље. У том контексту, треба видети који је део популације, старости између 15 и 64 године, укључен у радну снагу. Званични статистички подаци о активном становништву (стопа активности) из *Анкете о радној снази 2010* показују да тек 58,8% становништва старости између 15 и 64 године чини активно становништво у Србији. За ЕУ-27 овај удео износи 71,3%, док је за ЕУ-16 стопа активности 71,4% (Еуростат 2011), из чега се јасно види да Србија осетно заостаје у овом погледу за земљама Европске уније. Удео активног становништва већи је у региону Шумадије и Западне Србије (61,2%) и региону Београда (60,3%), него у региону Војводине (55,2%) и региону Јужне и Источне Србије (58,5%). Регион Јужне и Источне Србије има најнеповољнију структуру неактивног становништва будући да 60,9% чине они који необразовани и они са ниским степеном образовања. Стопа активности представља меру укупне понуде радне снаге у једној привреди, односно указује на величину и структуру људских ресурса на тржишту рада. Овај показатељ, узет појединачно, не говори нам много о степену искључености са тржишта рада.

Када су питању стопе запослености, највећа стопа запослености је у региону Београда (50,7%), затим у региону Шумадије и Западне Србије (48,4), Јужне и Источне Србије (45,8) и Војводине (44,0%). Регионална кохезија (дисперзија регионалних стопа запослености) као примарни показатељ искључености са тржишта рада, представља коефицијент варијације стопа запослености између региона Републике Србије. Дисперзија регионалних стопа запослености је нула када су стопе запослености у свим регионима идентичне, а расте са повећањем разлика у стопама запослености између региона. Подаци из табеле 2 указују на низак ниво регионалне кохезије у погледу стопа запослености.

Табела 2 Неки показатељи искључености с тржишта рада у региону Јужне и Источне Србије

<i>Примарни показатељи</i>	
Регионална кохезија (дисперзија регионалних стопа запослености)	0,062
Стопа дугорочне незапослености	16,0
<i>Секундарни показатељи</i>	
Удео дугорочне незапослености у укупној незапослености	76,1
Стопа веома дуге незапослености	12,7

<i>Национално специфични показатељи</i>				
Стопа активности	58,8			
Стопа незапослености	21,1			
Стопа запослености	45,8			
Удео запослености са мање од 15 часова недељно	1,1			
Удео неформално запослених у укупном броју запослених	19,3			
Удео незапослених који су одустали од тражења посла	8,1			
<i>Преглед броја услуга НЗС пружених незапосленим лицима у региону Јужне и Источне Србије у 2011. години, према врстама активних мера тржишта рада</i>				
	Број пружених услуга	Број пружених услуга као % броја лица на евиденцији НЗС-а		
Укупно	66.886	47,2		
Каријерно вођење и саветовање	56.281	39,7		
Активно тражење посла и сајмови	5.751	4,1		
Додатно образовање и обуке	2.414	1,7		
Програми запошљавања	1.506	1,1		
Циљне групе (ОСИ)	1.228	0,0		
<i>Број одобрених start-up кредита у 2009. години предузетницима и правним лицима у Региону Јужне и Источне Србије</i>				
Укупно	Предузетници	Правна лица	Број одобрених start-up кредита у односу на број незапослених	Број одобрених start-up кредита на 1000 незапослених
413	294	119	0,3	2,92

Извор: Анкета о радној снази 2010, НЗС, Фонд за развој.

Да бисмо стекли потпунији увид у размере искључености са тржишта рада, неопходно је да сагледамо разлоге искључености са тржишта рада. Очигледна група искључених са тржишта рада су незапослени (табела 2). У Србији су стопа незапослености (20%) и стопа дугорочне незапослености (13,8%) далеко изнад просека за земље ЕУ (9,3%). Највећа стопа незапослености је у региону Јужне и Источне Србије (22,1%). Овај регион карактерише и највећа стопа дугорочне незапослености (16,0%). Удео дугорочно незапослених у укупном броју незапослених износи 76,1% и осетно је већи него у другим регионима. Регион Јужне и Источне Србије има стопу запослености од 45,8% и једно регион Војводине има мању стопу запослености (44%). Треба имати у виду релативно висок удео неформалне за-

послености у укупној запослености у региону (19,3%), као и релативно висок удео у структури неактивног становништва оних који су обесхрабрани чињеницом да релативно дуго не могу да се запосле, одустали од даљег трагања за послом (8,1%). Неповољна је и структура запослених јер, у односу на остале регионе у Србији, овај регион има највећи проценат појединаца са привременим запослењем (12,6%). Велики проблем представља релативно висока стопа незапослености младих. Томе треба додати и чињеницу да у структури запослених млађе категорије имају нижи проценат сталног запослења, а већи проценат привременог запослења у односу на старије категорије, што значи да код њих постоји већи степен ризика да пређу у категорију незапослених (*Анкета о радној снази 2010*). Високе стопе другорочне незапослености имају читав низ негативних последица. Прво, с обзиром на то да све више појединаца остаје без посла на дуже време, долази до губитка њихових радних вештина. Неретко такви појединци постају обесхрабрани и престају да трагају за послом. Не треба посебно наглашавати да неискоришћени људски ресурси не само да утичу на то да стварни друштвени производ буде испод потенцијалног (а на дуги рок воде смањењу потенцијалног производа), већ узрокују и додатни фискални терет у вези са социјалним давањима.

Незапослени представљају групу која је очигледно искључена, али свести искљученост са тржишта рада само на незапосленост представља уску перцепцију овог феномена. Следећу групу искључених са тржишта рада представљају обесхрабрани појединци. Концепт обесхрабраних појединаца обухвата оне појединце који желе посао и могу да раде, али су одустали од активног трагања за послом јер верују да не могу да га нађу. По правилу, високе стопе незапослености у одређеним групама праћене су високим стопама обесхрабрености. То је зато што је у условима високе незапослености перспектива запошљавања веома слаба, па су појединци мање активни у трагању за послом. У принципу, међу старијима, онима који живе у сеоским срединама и онима са нижим и средњим образовањем има највише обесхрабраних (*Анкета о радној снази 2010*). Трећа категорија искључених односи се на оне који не партиципирају на тржишту рада због болести или хендикепа. Има оних који желе да раде али или не могу да нађу одговарајући посао или нико не жели да их запосли. Један део њих не ради не зато што није у стању, већ зато што им нису понуђени адекватни услови. Питање је како се поставити према њима у емпиријској анализи, будући да нема информација о томе да ли су они сами изабрали да раде код куће, зашто се рано пензионишу и сл. Независно од тога да ли је ова искљученост добровољна или не, позитивни друштвени ефекти који произилазе из запослености овде изостају.

На основу удела броја незапослених, као и обесхрабраних и хендикепираних појединаца у укупном радно способном становниш-

тву старости између 15 и 64 године, добијамо теоретски максимални степен искључености са тржишта рада (табела 3). Незапосленост је очигледно најозбиљнији проблем када говоримо о искључености са тржишта рада, што је и очекивано. Незапосленост се може сматрати формом искључености са тржишта рада озбиљнијом од хендикепираности јер су, по дефиницији, они који су регистровани као незапослени способни да раде и то што су искључени са тржишта рада има бројне негативне ефекте, осим оних финансијске природе (Fløtten 2006). Истовремено, има хендикепираних појединаца који су способни да раде али не траже посао јер су обесхрабрени ситуацијом на тржишту рада. Негативни друштвени ефекти незапослености слични су за обе групе. Незапосленост и хендикепираност негативно се одражавају на економски положај појединаца и квалитет живота уопште.

Табела 3. Процент популације, старости између 15 и 64 године, који је искључен са тржишта рада, по регионима у Србији

као % радно способног становништва старости између 15 и 64 године					
	Београд	Војводина	Шумадија и Западна Србија	Јужна и Источна Србија	Косово и Метохија
<i>Статус радне снаге:</i>					
Запослени	50,7	43,9	48,4	45,8	-
Незапослени	9,6	11,3	12,8	13,0	-
Неактивни због болести или хендикеп ¹	0,5	0,8	0,9	0,7	-
Обесхрабрени	2,9	5,6	5,3	5,7	-
<i>Нису део радне снаге:</i>	36,3	38,4	32,6	34,8	
<i>Структура радне снаге:</i>					
Искључени са тржишта рада (незапослени, хендикепирани, обесхрабрени)	13,0	17,7	19,0	19,4	-
<i>Нису искључени са тржишта рада²:</i>	87,0	82,3	81	80,6	-

Напомене:

¹ Неактивни, желе да раде, али не могу да нађу одговарајући посао због болести или хендикеп.

² Они који нису део активног становништва (радне снаге) из разлога другачијих од незапослености, хендикеп или обесхрабрениости, не сматрају се искљученима са тржишта рада.

Извор: Прорачун аутора и Анкета о радној снази 2010.

Посматрано по регионима, најнеповољнија ситуација је у региону Јужне и Источне Србије, где је степен искључености с тржишта рада највећи и износи 19,4% радно способног становништва, старости између 15 и 64 године. Овај регион такође има највећу стопу незапослености и дугорочне незапослености. Најмањи степен искључености са тржишта рада у Србији је у региону Београда и износи 13,0%. Овај регион карактерише и најмања стопа незапослености и дугорочне незапослености.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Иако социјална искљученост не може да се сведе само на економске факторе, ови фактори несумњиво представљају важну детерминанту социјалне искључености. Економски фактори не обухватају само сиромаштво, дефинисано као недовољан доходак, већ и искљученост са тржишта рада. Искљученост са тржишта рада, пак, поред незапослености обухвата и бројне друге аспекте. Независно од облика искључености са тржишта рада, негативни социјални ефекти слични су за све погођене групе и састоје се у погоршању економског положаја појединаца и квалитета живота уопште. Претходна анализа указала је на то да је у региону Јужне и Источне Србије једна петина становништва у радном добу искључена са тржишта рада, као и да је незапосленост кључни фактор искључености са тржишта рада. Зато смањење искључености са тржишта рада представља важну карику на путу смањења укупне социјалне искључености. У том контексту, инвестирање у људске ресурсе, економска политика и буџет оријентисани ка угроженим групама сматрају се неопходним елементом у борби за повећање стопе запослености и повећању социјалне укључености. Посебна пажња мора да се посвети активним мерама за повећање запослености посебно рањивих група, што захтева свеобухватан приступ који укључује адекватне мере подршке и услуга у областима социјалне политике, образовних и здравствених услуга, као и мера усмерених на побољшање функционисања тржишта рада.

Регион Јужне и Источне Србије карактеришу релативно мала стопа партиципације на тржишту рада, високе стопе незапослености и дугорочне незапослености, знатан удео неформалне запослености у укупној запослености, као и релативно висок удео појединаца са привременим запошљавањем. Имајући у виду напред речено, раст запослености представља нужан (али не и довољан) предуслов за смањење искључености с тржишта рада, као и социјалне искључености уопште. Упркос изменама радног законодавства, усмерених на повећање флексибилности овог сегмента тржишта, степен флексибилности тржишта рада није задовољавајући. Регулатива којом се штите права запослених је и даље ригиднија него у другим европским земљама, посебно када је у питању рад на одређено време и масовно

отпуштање. Неформално тржиште рада је знатно флексибилније, али је сегмент радне снаге који је ангажован у сивој економији незаштићен, како у погледу радних права (процедура отпуштања, плаћено одсуство, боловање), тако и у погледу социјалне заштите. У том смислу, мере усмерене на смањивање неформалне економије и пребацивање запослених у легални сектор привреде, свакако би допринеле повећању социјалне укључености. Од примарног значаја за раст запослености је и стимулисање инвестиција стварањем повољног пословног и институционалног амбијента, смањивањем административних и финансијских баријера развоју малих и средњих предузећа, као и пружање подршке овом сектору.

Полазећи од смерница и препорука нове *Европске стратегије 2020. за раст и развој*, као и стања на тржишту рада Републике Србије, као циљеви политике запошљавања Републике Србије одређени су: 1) повећање запослености; 2) улагање у људски капитал; 3) повећање социјалне укључености. У области повећања запослености нагласак је на повећању такозваних “добрих послова”, односно послова који нуде перспективу и сигурност. Реализација овог циља зависиће од успеха државе на плану привлачења страних директних инвестиција, унапређења система образовања и социјалне заштите, као и прогреса на плану децентрализације и регионалног развоја. Када је у питању улагање у људски капитал, акценат је на модернизацији образовног система Републике Србије, односно на реформи система средњег стручног образовања и успостављање система образовања одраслих, као и успостављање система кратких обука на тржишту рада. У циљу повећања социјалне укључености предвиђен је читав низ програма и мера које треба да допринесу расту запослености појединаца који због недовољног или неодговарајућег образовања, социодемографских карактеристика, регионалне или професионалне неусклађености понуде и тражње на тржишту рада, или због других објективних околности теже налазе посао. У посебно неповољном положају су и лица која припадају такозваним, „рањивим категоријама“, у које спадају млади, старији, жене, жртве породичног насиља и трговине људима, корисници материјалног обезбеђења и други. Лица која ће имати приоритет у укључивању у мере активне политике запошљавања су: дугорочно незапослена лица, незапослени без квалификација или нискоквалификовани, вишак запослених, особе са инвалидитетом, Роми, избегла и расељена лица и повратници по споразуму о реадмисији.

Важну улогу у спровођењу поменутих мера имаће Национална служба за запошљавање. Неопходно је да ова служба, која је до скоро играла пасивну улогу регистровања незапослених и исплате накнаде за случај незапослености, преузме активну улогу у области подстицања запослености кроз пружање савета појединцима и малим предузећима у вези са запошљавањем, организовањем програма доквалификације и преквалификације, пружања информација и слично.

ЛИТЕРАТУРА

- Anketa o radnoj snazi, oktobar 2010.* Republika Srbija: Republički zavod za statistiku.
- Byrne, David. 1999. *Social Exclusion*. Buckingham: Open University press.
- European Commission. 1994. *Growth, competitiveness, employment*. Brussels.
- Fløtten, Tone. 2006. *Poverty and social exclusion – Two sides of the same coin? A comparative study of Norway and Estonia*, doctoral dissertation. Norway: Allkopi AS.
- Gore, Charles and José Figueiredo B. 1997. *Social exclusion and anti-poverty policy: A debate*. Geneva: International institute for labour studies: ILO publications.
- IILS 1998. *Social exclusion and anti-poverty strategies*. Genève: OIT-IILS.
- Jennings, James. 1999. Persistent poverty in the United States. Review of theories and explanations. In *A new introduction to poverty. The role of race, power and politics*, edited by Louis Kushnick and James Jennings, 13–38. New York and London: New York University press.
- Lenoir, René. 1974. *Les exclus: Un Français sur dix*. Paris: Seuil.
- Lewis, Oscar. 1968. The culture of poverty. In *On understanding poverty*, edited by Daniel P. Moynihan, 187–200. New York: Basic books.
- Marks, Carole. 1991. The urban underclass. *Annual Review of Sociology* 17: 445–66.
- Paugam, Serge. 1995. The spiral of precariousness a multidimensional approach to the process of social disqualification in France. In *Beyond the threshold. The measurement and analysis of social exclusion*, edited by Graham Room, 49–80. Bristol: The Policy press.
- Праћење социјалне укључености у Србији, преглед и тренутно стање социјалне укључености у Србији на основу праћења европских и националних показатеља.* Београд: Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва и Републички завод за статистику, јул 2010.
- Room, Gore. 1995. Poverty and social exclusion: The new European agenda for policy and research. In *Beyond the threshold. The measurement and analysis of social exclusion*, edited by Room, Gore, 1–9. Bristol: Policy press.
- Room, Graham. 2000. Trajectories of social exclusion: The wider context for the third and first worlds. In *Breadline Europe. The measurement of poverty*, edited by David Gordon and Piter Townsend, 407–40. Bristol: The Policy press.
- Murard, N. 2002. Guilty victims: Social exclusion in contemporary France. In *Biography and social exclusion in Europe. Experiences and life journeys*, edited by Prue Chamberlayne, Michael Rustin, and Wengraf Tom, 41–60. Bristol: Policy press.
- Estivill, Jordi. 2003. *Concepts and strategies for combating social exclusion. An overview*. Geneva: International labour office.
- Silver, Hilary. 1994. Reconceptualizing social disadvantage: Three paradigms of social exclusion. In *Social exclusion: Rhetoric, reality, responses. A Contribution to the world summit for social development*, edited by Gerry Rodgers, Charles Gore, Hose Figueiredo, 57–80. Geneva: International institute for labour studies and United Nations development programme.
- Sen, Amartya. 2000. Social exclusion: Concept, application, and scrutiny. *Social Development Papers*, 1. Manila: Asian development bank.
- Закључак о утврђивању Националног акционог плана запошљавања за 2011. годину*, Службени гласник Републике србије, бр. 55/2010 и 4/2011.
- <http://www.nsz.gov.rs/>
- НЗС (Национални завод за запошљавање) – <http://www.nsz.gov.rs/>
- Фонд за развој - <http://www.fondzarazvoj.gov.rs/>

Nataša Golubović, Srđan Golubović, Niš

LABOUR MARKET EXCLUSION IN SOUTHERN AND EASTERN SERBIA

Summary

Although social exclusion can not be reduced only to economic factors, these factors without doubt represent important determinant of social exclusion. Beside poverty, they include exclusion from labour market as well. Employment is important for individuals not only because of the income flow but because it also represents very important arena where social interactions are taking place. This is why exclusion from labour market can easily give rise to other forms of social exclusion – poverty and social isolation. Having in mind spatial aspect of social exclusion, i.e. the fact that socially excluded are often concentrated in certain geographic areas, aim of this paper is to investigate the scale of labour market exclusion in the region of Southern and Eastern Serbia which is, according to many parameters, least developed region in Serbia.

Key Words: social exclusion, unemployment, deprivation, Southern and Eastern Serbia.